

Мекебаев Т.Қ.,
Құмғанбаев Ж.Ж.

**Тұтас Түркістан идеясы және
Мұстафа Шоқай**

Мақалада Мұстафа Шоқайдың Ресей қоластындағы Түркістан түркі халықтарының басын қосуды ойлап Тұтас Түркістан идеясын жүзеге асыруда саяси қызметі туралы айтылып, жат жұртта аса ауыр жағдайда жүріп Түркістанның тәуелсіздігі үшін ерен ерлік танытқан Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы тәуелсіздік идеясы үшін күресінің келесі сатысы туралы біршама баяндалады. Эмиграцияда жүріп, қолына қару емес, қалам алып баспасөз арқылы Түркістанның тәуелсіздігіне арналған іс-әрекеті туралы кейбір мәселелері өз еңбектерінен келтіріледі.

Түйін сөздер: Мұстафа Шоқай, Түркістан автономиясы, эмиграция, түркі халықтары.

Mekebaev T.K.,
Kumganbaev Zh.Zh.

**Mustafa Chokai and the idea of a
united Turkestan**

The article deals with the political activities of Mustafa Chokay to unite the Turkic peoples who have been the colonial policy of Russia, Turkestan, as well as in the article refers to the work of Mustafa Chokay abroad in the struggle for independence of Turkestan. Mustafa Chokai in exile through the printed edition has been active in information activities on the issue of acquisition of Turkestan independence.

Key words: Mustafa Shokai, Turkestan autonomy, emigration, Turkic peoples.

Мекебаев Т.Қ.,
Кумғанбаев Ж.Ж.

**Мұстафа Чокай и идея
объединенного Туркестана**

В статье рассматривается политическая деятельность Мустафы Чокая по объединению тюркских народов, которые подверглись колониальной политике России, Туркестана, а также деятельность Мустафы Чокая за рубежом в борьбе за независимость Туркестана. Мустафа Чокай, находясь в эмиграции, посредством печатных издания вел активную информационную деятельность по проблеме обретения независимости Туркестана.

Ключевые слова: Мустафа Чокай, Туркестанская автономия, эмиграция, тюркские народы.

ТҰТАС ТҮРКІСТАН ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ МҰСТАФА ШОҚАЙ

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін бұрынғы, яғни кеңестік билік тұсында бұрмаланған тарихымызды қайта қарауды кең қолға алды. Оның ішінде қазақ халқының біртұтастығын, егемендігін ұстанған, ал кеңестік саясаттан бас тартқан ұлт зиялы қауымы өкілдерінің тәуелсіз автономиялы мемлекет жолындағы қызметтері кеңестер тұсында зерттелген жоқ. Ал атап айтар болсақ, кеңестік билік тұсындағы тарих ғылымында түркі халықтарының ортақ мүдделерін алға тартқан қоғам қайраткерлері жүргізген саясат қудалауға түсті. Бұл зиялы қауым өкілдерінің ұсыныстары, идеялары мен ұстанған саясаттары, ортақ мүдделері мұрағат қойнауында қалып, оны зерттеуге мүлдем тыйым салынды. Өйткені олардың көздеген мақсаты мен ұстанған қағидалары елдің егемендігі болатын.

Қазақ елінің өткен сындарлы тарихына көз жүгіртіп қарайтын болсақ, мемлекетіміздің тәуелсіздік жолындағы өткен кезеңдері сан қилы саяси-әлеуметтік оқиғалар желісімен өріліп жатқандығын көреміз. Тәуелсіздік жолында қазақ халқының ұлт зиялылары қай кезеңде болмасын күресумен келеді. Осы жерде Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев былай дейді: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал [1]. Ұлт-азаттық қозғалыс барысындағы ұлт зиялы қауымы өкілдерінің тәуелсіздік жолындағы күресінің мән-маңызын айқындау барысында осы ұстанымды басты мақсат ретінде алып қарауға болады. Тарихшы-ғалым Х.М. Әбжанов: «Әлемдік және Отандық тәжірибені зерделесек, мәні мен көздеген мақсатына жеткен-жетпегеніне қарай азаттық дәуірінің әлденеше кезеңнен тұратынын байқаймыз. Бірі – номиналды азаттық, екіншісі – сындарлы азаттық, үшіншісі – шынайы азаттық. Номиналды азат ел басқа бір немесе бірнеше мемлекеттің ықпалынан шыға алмайтын кіріптар күйде қала береді. Сындарлы азаттыққа жеткен елге кешегі бодандық мұрасынан

(рухани, тілдік, экономикалық, менталитеттік және т.б.) толық қол үзбесе де өзіндік даму жолын таба алғандық тән. Шынайы азат ел ішкі-сыртқы саясатын әлемдік өркениет талабына, ұлттық мүддеге сай жүргізетін биіктіктен көрінеді», – [2] деп атап көрсетеді.

Бүгінгі күні барынша зерттеу нысанына айналған Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің белгісіз тұстары басым. Әсіресе эмиграция жылдарында атқарған қызметі үлкен сұранысқа ие. Қазіргі таңда Мұстафа Шоқай тарихи тұлға ретінде тиісті бағасын алғанымен, қоғамда екіұшты пікірлердің бары рас. Тарихи дерекке негізделмеген пікірлердің болуы өткінші және ұлт қайраткеріне қатысты пікір араздығын тудыруға бағытталған құбылыс деп санаймыз. Дегенмен қоғамдағы мұндай пікірдің болуы зерттеушілердің алдына жаңа міндет жүктеп отыр. Демек нақты тарихи дерекке негіздей отырып, М. Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметіне объективті баға берілуі бүгінгі күннің басты талабы болып табылады.

Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің аясы ауқымдылығымен ерекшеленеді. Ресей қоластындағы түркі халқының басын қосуды ойлаған ұлт қайраткері большевиктерге қарсыласудың ерекше тәсілін, яғни эмиграция жолын таңдады. Эмиграция – саяси, экономикалық және өзге де себептерге байланысты өз елінен мәңгілік немесе уақытша ерікті немесе еркінен тыс қоныс аудару болып табылады [3]. Осы тұрғыдан келгенде М. Шоқай өзінің саяси көзқарастары үшін шетелге өз еркінен тыс кетуге мәжбүр болған. Түркішіл қайраткердің негізгі саяси көзқарасы, яғни тұтас Түркістан идеясы – большевиктер тарапынан қорқыныш тудырып, оның соңы түрлі тосқауыл, тіпті ашық күш көрсетуге жалғасқандықтан түркішіл қайраткердің эмиграциялық қызметі басталған.

Қырым татарларының көрнекті өкілі, Мұстафа Шоқайдың соңғы күндерінде жанынан табылған Тахир Шағатайдың пікірінше, қазақ халқының жарқын өкілінің эмиграциядағы қоғамдық-саяси қызметі нәтижесінде тұтас Түркістан идеясы Еуропалық немесе халықаралық сипат ала бастағанын айтады [4]. Ал Еуропадағы саяси қызметінің алдында қайраткердің Түркістан автономиясын құрғаны белгілі. Алайда автономия жұмысы 1918 жылдың ақпан айында күшпен таратылғаннан кейін де М. Шоқай өзінің алдына қойған мақсатына сай әрекет ете бастаған. Атап айтқанда, түркілік белгіге тыйым

салынғандықтан, большевиктердің билігіне деген өзге ұлттардың қарсылық шарасына қатысып, олармен тығыз қарым-қатынас орнатады. Олардың қатарында большевиктерге қарсы құрылған Ресей үкіметінің Самара қаласындағы Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының комитеті мәжілісіне қатысқан болатын. Алайда бұл ұйыммен орнатылған байланыстар нәтижесіз аяқталып, Мұстафа Шоқай 1918 жылы қыркүйек айында Челябинскіде шақырылған комитеттің келесі бір съезіне қатыспақ болғанымен, Колчак тарапынан тұтқындалады [5]. Өзінің саяси көзқарастары үшін сегіз айдың ішінде ірі екі тосқауылды басынан өткізген М. Шоқай алдағы уақыттағы тиімді жолдың бірі – эмиграция болатындығын жете түсінді. Сондықтан тұтқыннан босап шығысымен 1919 жылы көктемде Маңғыстау арқылы Баку қаласына, одан әрі Тбилисиге жол тартады. Грузия большевиктердің билікке келу қарсаңында өмір сүріп жатқандықтан осы жердің мемлекет басшылары мен билік органдары да большевиктерге қарсы саясат ұстанған болатын. Сондықтан болар Грузия үкімет басшысы Ной Жордания және Ішкі Істер министрі М. Рамишвилимен болған кездесулер сәтті өтеді [6, 65 б.]. Нәтижесінде Грузия үкіметі мен М. Шоқай арасында Түркістан мен Грузия халықтарының большевиктерге қарсы тізе қоса отырып күрес жүргізу мақсатында одақтастық келісім-шарт жасалды [6, 32-33 б.].

М. Шоқай большевиктерге қарсы саясат ұстанған барлық ұлт өкілдерімен саяси байланыстар орнатуға тырысқан. Мысалы, Тбилиси қаласында Украина өкілдерімен кездесу өткізіп, украиндықтардың қолдауына ие болады. Осындай қолдаулар нәтижесінде Тбилиси қаласында «На рубеже» журналын шығара бастады. Сонымен қатар М. Шоқай бұдан бөлек Тбилисидегі түрік қоғамының қолдауымен «Шафак» атты журналын шығара бастаған [7, 260 б.]. Әрине, мұндай баспасөз органына ие болып, мерзімдік басылым шығару ісі арзанға түспейтіні белгілі. Ол үшін қомақты қаражат немесе демеушілердің көмегі қажет. Біздің пікірімізше, М. Шоқай Тбилиси қаласындағы грузия және украин өкілдерінің қолдауына ие болған. Өйткені осы жылдары украин жеріндегі үкімет билігі большевиктердің қолына өткен болса, Грузиядағы билігін қолға алуды көздеген большевиктердің белсенді әрекеттері байқалып жатқан болатын. Сондықтан большевиктерден төнген қауіп түркішіл М. Шоқай мен гру-

зия, украин өкілдерін жақындастырған негізгі фактор болған деп есептейміз.

Аталмыш баспасөз беттерінде жарияланған мақалалары арқылы М. Шоқай ашық түрде большевиктерден төнетін қауіп пен оларға қарсы күрес барысындағы бірлік мәселесін барынша насихаттауға тырысады. Алайда бұл елге большевиктердің кіруі Тбилисидегі қоғамдық-саяси қызметіне тоқтау салады. Сондықтан өзінің жары Мария Яковлевнамен бірге Әзірбайжан жері арқылы 1921 жылы ақпанның 25 күні Стамбулға келген. Стамбул қаласы түркі қалаларының ішінде Еуропа мәдениеті түркілік дәстүрмен етене араласқан сол тұстағы заманауи қалалардың қатарына жатты. Біздің пікірімізше, Стамбул қаласы уақыт өте барлық эмиграция жолын тандағын түркішіл қайраткерлердің саяси баспанасына айналды. Оның негізгі себебі, Түркия Республикасының тандаған саяси бағытымен тығыз байланысты болды. Бұл жылдар Түркия тарихында түбегейлі өзгерістерге тап келді. Сан ғасырлық тарихы мен империялық саяси беделі басым болған Осман империясының өмір сүруін тоқтатып, жаңа Түркия Республикасының құрылуы уақытына тұспа-тұс келді. Мемлекеттіліктің қалыптасуының алғашқы жылдарында Мұстафа Кемалдың «түріктің түріктен басқа досы жоқ» деген ұран сөзі де түркі халықтары арасындағы бауырластықтың күшеюіне жағдай жасаған деп санаймыз. М. Шоқай осындай саяси бағдарды ұстанған Мұстафа Кемал Ататүрікті қызу қолдай түсуінің басты себебі де осы болса керек. Оған Ю. Ақшораның «Түркістанның да, өзге түрік өкілдерінің де тәуелсіздігі Түркияның тәуелсіздігіне тікелей байланысты. Егер Түркия мемлекет ретінде сақталып қалса, Мұстафа Кемал амалын тауып Түркияны құтқарып қалса, бұл біздің және сіздің Түркістанды құтқаруымыздың да басы болар еді» – дегені сөзімізді дәлелдей түседі [8, 127 б.]

Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің жаңа белеске көтерілуінде Түркия елінің, Мұстафа Кемал Ататүрік бастаған түркішіл қайраткерлермен болған кездесулер мен пікір алмасулар үлкен септігін тигізген. Түркішіл қайраткерлермен болған кездесулер арқылы өзінің саяси көзқарастарымен бөлісіп, идеялас қайраткерлермен тығыз байланыстар орнатылды.

Жат жұртта аса ауыр жағдайда жүріп Түркістанның тәуелсіздігі үшін ерен ерлік танытқан Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы тәуелсіздік

идеясы өмірінің соңына дейін еш ойынан кетпегендігін зерттеу барысында байқадық. Қолына қару емес қалам алып баспасөз істерімен айналысуы және шет елдегі осындай күресі тек Түркістанның тәуелсіздігіне арналған іс-әрекеті еді. Мұстафа Шоқайдың баспасөз арқылы тәуелсіздікке ұмтылған іс-әрекетінің жандануынан соң, оған жауап ретінде Кеңестер Одағында, соның ішінде өзінің отаны Түркістанда еркін ой-өрісінің күн өткен сайын тарыла түсуі байқала бастады. Жаңадан келген большевиктер үкіметінің рухани өмірінде де, шексіз билікке ұмтылып, ешқашан да оппозицияға жол бермейтінін жақсы айыра білді. Сондықтан да оның пікірінше, Түркістандағы кеңестік билікті сынауды өзінің тікелей ұйымдастыруымен 1927 жылдан бастап Стамбулдан шыға бастаған қайраткер З.У. Тоған басқарған «Иени Түркістан» журналында орын алды. «Иени Түркістан» журналының басты мақсаты – Түркістан ұлттық тәуелсіздік идеясы мен түркі халықтары арасында ынтымақтастық пікірін айтуы көзделді. Сонымен қатар Түркістан халықтары мен Түркия халқы арасында тіл және діл бірлігін нығайтуды басты мақсат етіп қойған журнал болып табылды [7]. «Иени Түркістан» журналында М. Шоқайдың Кеңестік Орта Азия мемлекеттерінде болып жатқан мәдени жаңалықтармен қоса, көбінесе тәуелсіздікке бастар маңызды мақалалары жарық көрді. Айта кету керек «Иени Түркістан» журналы «Түркістан ұлттық Бірлігі» ұйымының басылымы болатын. Сол себептен эмиграциядағы тұтас Түркістанның ортақ мүддесі жолындағы журнал болды. М. Шоқай бастаған эмиграциядағы ұлт зиялыларының басым бөлігінің мақсаты бір тәуелсіздік үшін күрес болатын.

Мұстафа Шоқай басқа отандастары сияқты Стамбулда ұзақ тұрмастан, Ресейлік саяси эмиграцияның астанасы Париж қаласына жол жүріп, сол жерде паналаған. Мұстафа Шоқайдың ендігі өмірі Еуропадағы тәуелсіздік идеясының көрініс табуы үлкейе беріп, Алаш бағытында автономияны көздеген зиялылар қатары өмір көрсетіп бергендей, осылай отанында және шет елдік эмиграцияда іс-әрекеттерімен жалғасын тапқан еді. М. Шоқайдың шетелдік эмиграцияға кетуі, қандай бағытта болатыны өзі көрсетіп бергендей өмірінің соңына дейін дәлелдеп кеткен еді. М. Шоқай Түркияға келмей тұрып Грузияда журнал шығарып тұрған кезінде Ташкенттегі Сұлтанбек Қожановтан телеграмма алады. Онда алдымен ұстап алып, артынан кешірім сұрайтын

Кеңес үкіметінің Қоқан автономияшыларына амнистия жарияланғандығы, соған байланысты М. Шоқайдың Ташкентке қайта оралуының болатындығын айтқан еді. М. Шоқай бұл арада өте тиімді шешімге келген еді, яғни кейін оралған жоқ. Сөйтіп, оның ғұмырының соңына шейін ұласқан эмиграциялық қызметі осылай басталған болатын.

Отанда қалған Алаштың зиялылардың тағдырында кеңестік билікті ішкі дүниесімен қабылдай алмады, бірақ мойындауға мәжбүр болды. М. Қойгелдиевтің еңбегінде көрсетілгендей. Ә. Бөкейханов ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында: «Мен кеңес үкіметін сүймеймін, бірақ мойындаймын», – деп кеңестік биліктің бұл міндетті толық атқара алатынына күмән келтіреді. Бұл бағыттағылар алдымен қуғын-сүргінге түсіп, артынан түгел атылады [9, 224 б.]. Өз отанында қалған Алаш зиялыларына тиесілі басқа үлес жоқ екенін Мұстафа Шоқай жақсы түсінді. Түсінгендіктен де саналы түрде эмигрант тағдырын тандап алды. Оның бұндай қадамға баруы ерліктің үлкені болды. Оған себеп эмиграцияда Тұтас Түркістан идеясын шетелде жүріп ұлттық мемлекеттілік мәселесін өмірінің соңына дейін көрсетіп бергенін негізге алсақ та жеткілікті екені айқын. Түркістанда тұратын халықтардың тәуелсіз мемлекеттерін көзімен көрмесе де, ол алдын ала болжай білгені өз ойларынан баспа бетіндегі мақалалары мен еңбектерінен байқаймыз.

Стамбулдағы өз жақтастарымен бірге тәуелсіздік идеясында қалам тартқан. Мұстафа Шоқайдың қызметі «Иени Түркістан» журналы 1931 жылы қыркүйек айында түрік үкіметінің шешімі бойынша жабылып қалған болатын [10, 40 б.]. Өзі тікелей атсалысқан «Яш Түркістан» журналы құнды еңбек екені белгілі. Және сонымен қатар бұл журнал Түркістан Ұлттық Одағының баспасөз органы ретінде шығып тұрды. Ал Мұстафа Шоқай бұл журналдың тікелей басқарушысы болмаса да жоғарыда атағандай журналдың шығып тұруында көп еңбегі болды. Тахир Шағатай «Иени Түркістан» журналының Түркістан мәселелерін жеткілікті дәрежеде қамти алмаған үшін «Яш Түркістан» журналының шыға бастағанын айтады [7, 262 б.] «Иени Түркістан» журналы жабылып қалған соң, «Яш Түркістан» журналы іштегі және сырттағы жалғыз журнал болып қалды. Бұлай дейтініміз, кеңестік қысым күшейген бұл тұста жалғыз «Яш Түркістан» ғана Түркістанның тәуелсіздігі

жайында сөз қозғап, қалам тербей білді. Сондықтан, «Яш Түркістанға» Еуропа мен Түркиядан ғана емес, сонымен қатар Жапониядан, Қытайдан, Үндістаннан, Ауғаныстаннан, Иран, Кеңестік Орта Азиядан оқырман хаттары ағылып келіп жатты. «Яш Түркістан» журналында М. Шоқайдың басты мақалалары негізінен тәуелсіздік идеяларын көздейді. Өзінің «Біздің жол» атты мақаласы журналдың 1929 ж. №1 санында жарық көрді. Мақалада баяндалғандай: «Біз, Түркістан Тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз» деген ойлары «Яш Түркістан» журналының мақсатының өзі шет елде эмиграцияда жүрген М. Шоқайдың ашық большевиктерге қарсы оппозицияда екені мойындалды. Түркістан халықтарының тәуелсіздігін көздегені журналдың алғашқы санынан-ақ көрініп тұр. [11] Сонымен қатар аталған мақалада «Егер біз халқымыздың ұлттық тәуелсіздігі жолындағы талаптарының мән-мағынасын бұзбай, күшін әлсіретпей «Яш Түркістан» беттерінде көтере алсақ, онда бәріміз үшін қасиетті және ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік» [11] деген М. Шоқай сөздері еш күмәнсыз шындық.

М. Шоқайдың орыс баспасөзінен қол үзуі дегенде, осы 1923 жылдан кейін Мұстафа Шоқай «Дни» немесе «Последние новости» басылымдарына мүлдем мақала жазбады деп түсінбеу керек. М. Шоқай бұдан кейін де бұл басылымдарда түркістандық мүддені бейнелеген мақалалар мен орыстың «көкезу», «мылжың» «демократтарына» қарсы мақалалар жазып тұрған. Ол бұл басылымдардағы корректорлық ресми қызметінен кетті. Оның төмендегідей себептері болды деп ойлаймыз. Біріншіден, шынайы Түркістандық мүддені білдіретін мақалаларын бұл басылымдар баса қоймаған. Өйткені, эмиграциядағы орыс «демократтары» Ресей империясының ішіндегі Түркістан мен өзге орыс емес халықтарды мойындағысы келмейтін. Екіншіден, кезінде Түркістан ұлттық үкіметінің басшысы болған, өзі түрікшіл, Тұтас Түркістан идеясын насихаттаушы тұлғаның өзге ұлттардың табиғи құқына күле қарайтын орыс басылымдарында жұмыс істеуі, оның саяси беделіне зор нұқсан келтіретін және өзіне деген сенімсіздік тудыратын. Үшіншіден, М. Шоқай сол кездің өзінде тәуелсіз Түркістан баспасөзін ұйымдастыруды ойға алып, оның жолында белін бекем буғанға ұқсайды.

Ұлттық автономия алу идеясын орыс демократиясы қолдайды деген соқыр сенім дәуірін М. Шоқай былай деп еске алады: «... біздің эмигранттық топтар Түркістаннан келген әрбір поштадан орыс халқы туралы, оның демократиялық және төңкерістік топтары туралы ескі таным-түсінігімізге өзгерістер енгізетін жаңалықтармен танысудамыз. Біздің бұрынғы жетекшілеріміз Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және т.б. орыс халқына тән ерекшелік – ұлттық эгоизм мен ұлттық үстемдіктің жоқтығына қатты сенген болатын. Олар осы өз сенімдерімен басқаларды да сендірді және сондарынан көпшілікті ерте білді. Ақпан төңкерісі кезінде орыс демократиясына, әсіресе оның төңкерісшіл бөлігіне деген соқыр сенім жетегінде жүрдік. Украиндар бірінші болып ұлттық айқындалу бағдарламасымен шыққан кезде, бұл біздерге, түркістандықтарға жасалған бірінші сақтандыру және орыс халқына деген біздің сенімімізге қағылған бірінші сына болды» [12] М. Шоқай коммунистік өтірік бүркемелеген Түркістан шындығын халықаралық аренаға көтеру үшін, түрік халықтарының өзекті мәселелеріне Ұлттар Лигасының және әлем халықтарының назарын аудару үшін, тұтас Түркістан идеясын насихаттау үшін тәуелсіз түрік баспасөзін қалыптастыруға баса назар аударды. Осы тұста, кезінде Ресей империясының отары болған Польша өкіметі мен маршал И. Пильсудскийдің «Лихие прометеи» ұйымының Батыс Еуропадағы Түркістан, Еділ-

Орал, Әзірбайжан, Кавказ және басқа да ұлттық азаттық қозғалыстарына зор материалдық көмек көрсеткенін атап өту ләзім. Орыс отаршылдығының ауыр тауқыметін өз бастарынан кешірген поляктар Ресейдегі өздерімен тағдырлас бодан халықтардың жай-күйіне немқұрайлы қарамаған. М. Шоқай да «Иени Түркістан» және «Яш Түркістан» журналдарын шығаруда осы «Лихие прометеи» ұйымының қаржылық көмегіне сүйенген болатын. Эмиграцияда жүрген түркі-мұсылман халықтарының Ә. Топчибашев және Г. Исхаки секілді өкілдерімен жиі араласып, пікірлес болды. Оларды Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарын азаттыққа жеткізуде күш біріктіре әрекет етуге үндеді.

Сонымен, қорытындылай келе, Түркістан саяси эмигранттарының азаттық қозғалысы азат және Тұтас Түркістан идеясы үшін қызмет еткендігін; Түркістан, Еділ-Орал және өзге де түрік халықтары ұйымдарының «түрік бірлігі» идеясына топтасуына Кеңестік және эмиграциялық орыс шовинистерінің, өзге де түрікшілдікке қарсы топтардың әрекеттерінің басты себеп болғандығын; азат және Тұтас Түркістан идеясы үшін күреске өз өмірін арнаған М. Шоқайдың жетекшілік ролінің жоғары болғандығын; М. Шоқайдың ешқандай өзге идеяға қызмет етіп, сатылмағандығын және соғыстан кейін де М. Шоқай бағытының өз жалғасын тауып, әлі күнге созылып келе жатқандығын атап көрсетеміз.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
- 2 Әбжанов Х.М. Азаттық тарихы және зерттеу методологиясы // Қазақстан мұрағаттары. – 2010. – №4 (16). – Б. 20-26.
- 3 Национальная энциклопедия Казахстана. Человек с книгой: Статьи и публикации. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – Т. 5. – 558 с.
- 4 Çağatay S. Önsöz // Mustafa Çokay. 1917 Hatıra Parçaları. – Ankara, 1988 – S. 5-6.
- 5 Шоқай М. Естеліктер. – Ыстанбұл, 1997. – 271 б.
- 6 Oktay A. Mustafa Çokayın Gençlik ve Siyasi Hayatından Bır Parça // Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay. – Istanbul, 1950. – S. 44 – 50.
- 7 Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі, Шығармашылығы / Түрік тілінен ауд. Г.Шадиева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 320 бет + 8 бет суретті жапсырма.
- 8 Қыдыралиев Д.Қ. Мұстафа Шоқай. – Астана: Фолиант, 2007. – 320 б.
- 9 Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII – XX ғғ.): зерттеулер. – Алматы: Жалын, 2004. – 400 б.
- 10 Яш Түркістан. – 1931. – № 237. – қазан 40 б.
- 11 Яш Түркістан. – 1929. – №1. 33-39 бб.
- 12 Шілдебай С.Қ. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Алматы: Ғылым, 2002. – 214 б.

References

- 1 Nazarbaev N.A. Taryh tolkynynda . – Almaty: Atamura, 2003. – 288 b.
- 2 Abzhanov H.M. azattyh taryhy zhane zertteu methodologyasy // Kazakhstan muragattary. – 2010. – №4 (16). – B. 20-26.

- 3 Nacionalnaya encyclopedia Kazakhstana. Chelovek s Knigoi. Statii I publikacii. – Almaty: Kazakh enciclopediasy, 2006. – 5. T. – 558 c.
- 4 Çağatay S. Önsöz // Mustafa Çokay. 1917 Hatıra Parçaları. – Ankara, 1988 – S. 5-6.
- 5 Shokai M., Estelikter. – Istanbul, 1997. – 271 b.
- 6 Oktay A. Mustafa Çokayın Gençlik ve Siyasi Hayatından Bır Parça // Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay. – Istanbul, 1950. – S. 44 – 50.
- 7 Kara A. Mustafa Shokai. Omyry. Kuresy. Shygarmashylygy / Turk tilinen audargan. G. Shadieva. – Almaty: «Arys» bas-pasy, 2004. – 320 bet+ 8 bet surety zhapsyrma.
- 8 Kydyraliev D.K. Mustafa Shokai. – Astana: Foliant, 2007. – 320 b.
- 9 Koigeldiev M.K. Ulttyk sayasy elita. Kismeti men tagdyry (XVIII – XX gg.). Zertteuler. – Almaty: Zhalyyn, 2004. – 400 b.
- 10 Yash Turkestan. – 1931. – № 237. – kazan 40 b.
- 11 Yash Turkestan. – 1929. – №1. – 33-39 bb.
- 12 Shildebai S.K. Turikshildyk zhane Kazakhstandagy ult-azattyk kozgalys. – Almaty: Gylym, 2002. – 214 b.